
LJUDSKA PRAVA I KONCEPT DRŽAVLJANSTVA I GRAĐANSTVA

Jovana Marović

The author deals with a historical review of human rights and the emergence of the concept of nationality and citizenship. Starting from the ancient Greek society, the position of a citizen of Rome during the Middle Ages, and the achievement of the French Revolution, the author moves to the modern system of protection of human rights and freedoms and concludes with the issue of protection of human rights in the European Union.

Polazeći od teze da gotovo sve nauke vuku svoje korijene iz antičke Grčke bilo bi nezahvalno započeti istorijski presjek nastanka građanstva bez grčkog doprinosa i „one gotovo neobjašnjive darovitosti starih Helena da neposredno i sa nadahnućem traže velike istine o svetu i čoveku koja im je zauvek osigurala prvo i najistaknutije mesto u istoriji filozofije i nauka“.¹

Istina, i prije Grčke istorija pamti nekoliko velikih ciklusa u kojima su se razvijale civilizacije. Međutim, njihovi poreci počivaju na klasičnom odnosu podanik - vladar, a mistične, ili najčešće božanske sile koje caru, kralju ili vladaru daju gotovo pošednički odnos prema ljudima, često se srijeću kroz istoriju i u okviru filozofskih shvatanja. Kako je takav odnos suprotan

¹ Korać dr Veljko „Platonov ideal jedinstva filozofije i politike“ u Platon *Država*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1993, str. V

današnjem, pa i izvornom značenju građanstva za ovo istraživanje je nezanimljiv.

Za razliku od kineske, egipatske, indijske ili persijske države, u antičko doba ljudi se ponašaju i upravljaju po zakonima koji nijesu rezultat Božijeg providenja već su produkt ljudskog djelovanja. Ukoliko neki zakon nije dobar, biće zamijenjen novim, ali do tada, svi ga se moraju pridržavati.

Pojam grčkog građanina je najbliži pojmu građanina koji danas poznajemo. Građanin je bila zakonski definisana kategorija koja se nasljeđivala, pri čemu su uslovi za dobijanje statusa građanina unaprijed bili određeni. Ti kriterijumi su se vremenom sve više pooštavali da bi tokom klasičnog perioda građanin mogao postati samo pojedinac koji je rođen u braku između građana čiji su roditelji imali građanska prava. Ova izuzetno stroga odredba imala je za cilj da iskorijeni slobodnije vidove bračnih veza, kao i da spriječi sklapanje brakova sa strancima. Pooštavanju uslova za dobijanje statusa građanina u velikoj mjeri je doprinio i Periklov zakon o građanstvu iz 451. godine prije nove ere po kojem građanin Atine može postati samo osoba čija su oba roditelja Atinjani. Prije Periklovog zakona bilo je moguće da se građanstvo stekne i kada je majka bila ne-Atinjanka, što je bio slučaj i sa samim Periklom. Biti stanovnik Atine u tome periodu bio je gotovo ekskluzivitet.²

Osnova Grčke civilizacije i društva bio je *polis* (grad-država), malena, nezavisna zajednica u kojoj je dominantno stanovništvo bilo muškog pola, a svi su bili iste rase. Članstvo u polisu je bilo nasljednog karaktera i nije se moglo proslijediti nekome ko je izvan građanske porodice. Građani jednog polisa bili su elitna grupa ljudi, što znači da robovi, žene i rezidentni stanovnici nijesu bili ubrajani u tu kategoriju. Te tri kategorije nijesu imale

² U staroj Grčkoj građanstvo - građanski status se obilježavao terminom *politea*, *polites* koji se koristio za obilježavanje građaninovog korišćenja političkih prava dok se status građanina po rođenju označavao imenom *astos*.

pravo na privatnu svojinu, nijesu mogle obavljati dužnost u javnim službama i nijesu imale pravo glasa. Nasuprot njima, sam status građanina je muškim članovima polisa donosio izvjesne prednosti i to: učestvovanje u političkom životu; pravo da utiču na odluke koje imaju direktan značaj na njih; pravo na jednak tretman pred zakonom; pravo na sopstvenu zemlju.

U okviru gradova-država nijesu se razvijali isti oblici društvenog uređenja, svaki polis je bio drugačiji u odnosu na druge. Uzimimo za primjer Atinu i Spartu, dva veoma uticajna grada-države u okviru kojih su razvijena dva potpuno različita načina života. Sparta je bila vojna država sa veoma rigidnim sistemom prava, dok je u okviru Atine uspostavljena ograničena demokratija.

U okviru grčkih polisa postojalo je više oblika političkog uređenja, u zavisnosti od toga koliko pojedinaca, građana, učestvuje u vršenju vlasti. Aristotel prepoznaje sljedeća uređenja unutar polisa:

a) *monarhiju*, kao dobar oblik vladavine koja postoji ukoliko je na vlasti samo jedna osoba - monarh. Vlast monarha se može preobratiti i u loš oblik vladavine ukoliko on ne djeluje u interesu pojedinaca. U tom slučaju radi se o *tiraniji*.

b) *aristokratiju*, koja postoji kad se u okviru polisa na vlasti nalazi odabrana nekolicina. Loš oblik te vladavine jeste *oligarhija*.

c) *republiku*, kao oblik vladavine kad je vlast u rukama većine i *demokratiju* kao njen loš vid.

Na osnovu velikog broja grčkih gradova-država može se zaključiti da su bili mali po svojoj veličini (uostalom to se vidi i iz samog imena *grad-država*), međutim to nije bila otežavajuća okolnost za njihov razvoj, naprotiv. Još je filozof Platon (427-347 p. n. e.) govorio da je istinski kriterijum za određivanje veličine polisa da se svi građani znaju između sebe, a isto to ponovio je i Aristotel (384-322 p. n. e.) diskutujući o porijeklu polisa u svojoj knjizi *Politika*, pa je predlagao da je neophodno za građane da ih je toliko da se svi između sebe poznaju i da svi

znaju lične kvalitete jedan drugog. Na taj način, govorio je Aristotel, lakše će birati svoje zvaničnike. Ideal života u polisima je objedinjavanje privatnog i javnog života, pa je građanstvo podrazumijevalo aktivno učestvovanje svih građana u političkom životu polisa.

Građani u polisima su bili upućeni jedni na druge po krvi, a porodične veze bile su veoma jake. U društvu kao što je polis svi građani su bili direktno uključeni u politiku, pravdu, vojne strukture, religiozne ceremonije, intelektualne diskusije, sportska takmičenja i umjetničke performanse. Slobodan narod *demos* aktivno je učestvovao u radu Narodne skupštine koja je od 5. vijeka bila centralni organ grčkog polisa. U Atini, građanin koji nije imao zvaničnu poziciju i koji nije bio (*habitual*) govornik u Skupštini zvao se *idiotai*.

„Starim Grcima koji su živeli u demokratiji, sloboda i jednakost građanina bili su dragoceniji od svake druge političke vrednosti i zato su svakog ko je (kao npr. Temistokle) hteo da se uzdigne iznad ostalih građana podvrgavali *ostrakizmu*“.³

Rim

Grad Rim je nastao 754. g. p. n. e, a njegovi osnivači su bili, na osnovu legende koja svoje uporište ima u Vergilijevom epu *Eneida*, Romul i Rem, sinovi Rea Silvije i boga Marsa, a po predanju - plemena: Ticiji, Luceri i Ramni.

Rimska država se razvijala preko hiljadu godina, a to vremensko razdoblje može se podijeliti u četiri perioda, u zavisnosti od oblika državnog uređenja. Tako se redom smjenjuju: period kraljeva; period republike; principat i dominat.

Slično konceptu građanstva u Grčkoj, i rimsko građanstvo je bilo ograničeno i isključivalo je pojedine „kategorije“ ili slojeve

³ Tadić Ljubomir *Tradicija, legitimnost i revolucija*, Zavod za udžbenike Beograd, Službeni glasnik, Beograd, 2007. str. 79

društva. Tako su i u rimskom društvu žene bile potpuno obespravljene⁴ i tu činjenicu slikovito prikazuje sljedeći citat primjenjiv na situaciju u tadašnjem Rimu:

*„za vreme svog detinjstva žena zavisi od svoga oca;
u svojoj mladosti od svog muža;
po smrti muža od svojih sinova;
ako nema sinova od bliskih srodnika svog muža;
uopšte žena nikada ne može da upravlja sama sobom.”*
(Zakon Manu, V, 147, 148).⁵

Međutim, ono što je ključna razlika između položaja građanina u Grčkoj i Rimu jeste to što se u Rimu pravila razlika između onih pojedinaca kojima je status građanina bio priznat, pa tako postoje građani „prvog“ i građani „drugog“ reda.

Od nastanka Rimske države najviši sloj društva čine *patriciji*.⁶ To su građani koji su svoj status stekli na osnovu porijekla, tzv. „koljenovići“, i na osnovu njega *patriciji* postaju članovi rodova, bratstava i plemena. *Plebejci* su građani drugog reda, i oni nijesu članovi navedenih kategorija, a građanski status su stekli prvenstveno na osnovu svog bogatstva. Razlika koja je ovde samo grubo naznačena proizvodila je velike političke i ekonomske posljedice, jer je bila isključujućeg karaktera za građane „drugog“ reda, tj. plebejce. Jedan od primjera ekonomske diskriminacije je taj

⁴ Ipak, rimski zakoni su bili nešto blagonakloniji prema ženama od grčkih. Od III v. n. e. rimske žene su se mogle udati za koga su htjele i imale su slobodu da sa sobom ponesu sve svoje lično vlasništvo, čak i da ga zadrže nakon vjenčanja.

⁵ Vid. Tomaševski K, Položaj žene u rimskom pravu, *Pravnik*, Zagreb, VII, 6- 7, 1973; str. 72.

⁶ Ime im potiče od riječi *patres* - očevi, pa to terminološko objašnjenje u velikoj mjeri objašnjava i porodične odnose Rima. Otac je glava porodice i odgovoran je za svoju familiju, a njegova odgovornost je potpuna. Muški potomci imaju pravo da ga naslijede, ali o tome odlučuje otac, koji, takođe, može na njih da prenese i neke poslove, ali je odgovornost i dalje na njemu samom.

što su patriciji imali pravo da koriste zajedničke šume i pašnjake i na taj način stiču veliku materijalnu korist, dok su plebejci bili prinuđeni da se bave drugim poslovima, u prvom redu zanatima i trgovinom. Takva podjela zanimanja doprinosila je još većim razlikama, budući da su se plebejci bavili zanimanjima koja nisu uživala veliki ugled u društvu. Ipak, trgovina je donosila pojedininim plebejcima, veliku materijalnu korist, ali to bogaćenje nije bilo praćeno poboljšavanjem pozicije u društvu i izjednačavanjem sa patricijima. Takođe, dužničko ropstvo je dodatno diskriminisalo plebejce, pa su zbog dugova vrlo često proganjani i prodavani u ropstvo.

Zakon ide i korak dalje. Pored nejednakog tretmana za sve građane, rimski zakoni u potpunosti zabranjuju miješanje plebejaca i patricija, tj. zabranjuju brakove između ta dva sloja društva. Tek je Kanulejev zakon iz 445. godine ukinuo zabranu sklapanja brakova između patricija i plebejaca.

Cjelokupno postojanje rimske države bilo je obilježeno sukobom između patricija i plebejaca. Period o kome smo do sad govorili naziva se *periodom kraljeva*, trajao je 200 godina, a u tome periodu ukupno se na vlasti smijenilo sedam kraljeva.⁷

Položaj rimskih građana u periodu Republike (509-27. g. p. n. e.)

Od perioda uspostavljanja Rimske republike 509. g. p. n. e. pa sve do dolaska Avgusta na vlast 27. g. p. n. e. društvo je bilo podijeljeno u više kategorija i sačinjavali su ga: *nobili*, *plebejci*, *ekvestri* i *seljaci*. Takođe, i među narodom se pravila razlika između Rimljana i Latina, koji nijesu bili ravnopravni ni u

⁷ Romulus (753-715 p. n. e.), Numa Pompilius (715-673 p. n. e.), Tullius Hositilius (673-642 p. n. e.), Ancus Marcius (642-617 p. n. e.), Tarquinius Priscus (617-579 p. n. e.), Servius Tullius (579-535 p. n. e.), Tarquinius Superbus (534-510 p. n. e.).

podjeli političkih prava, ni u podjeli ratnog plijena. Latini su imali pravo da sklapaju ugovore i brakove sa Rimljanima. Takva situacija doprinosila je brojnim pobunama pa je nakon Savezničkog rata, 89. g. p. n. e. Latinima dodijeljeno rimsko građanstvo. Još prije Savezničkog rata, pojedinačno ili grupno, Latini su dobijali pravo građanstva za određene zasluge.

Pored četiri navedene kategorije postojala je još jedna - kategorija *peregrina* (tuđina) koji su bili stanovnici osvojenih rimskih teritorija. I njima se, kao i Latinima, za posebne zasluge, dodjeljivalo rimsko građanstvo. Te posebne zasluge kod peregrina najčešće su izjednačavane sa izdajničkim ponašanjem prema sopstvenom narodu. Položaj među peregrinima se razlikovao od mjesta do mjesta, tj. od provincije do provincije. Najgori položaj imali su oni peregrini koji su se predali nakon borbe. Njihovo ime je bilo *peregrini dedicii*, a njihov loš položaj nastavio se i nakon 212. g. kada je Constitutio Antoninianaom dodijeljeno rimsko građanstvo svim slobodnim stanovnicima Carstva, osim samim peregrinima.

Rimsko građanstvo dodjeljivalo je za to vrijeme dosta širok spektar prava u okviru kojih su:

politička prava - koja uključuju pravo na glasanje (*ius suffragii*), kao i pravo na posjedovanje sopstvene kancelarije (*ius honorum*);

građanska prava - posebno obezbjeđivanje ličnih sloboda preko prava na apel (*ius provocationis*) itd.

Rimski građani su posjedovali i pravo da trguju (*ius commercii*), da međusobno zaključuju brakove (*ius connubii*) i da slobodno izražavaju volju (*ius testamenti*).

Unutar Rimske republike pravo se dijelilo u tri kategorije: *ius civile*, *ius honorarium* i *ius gentium*. *Ius civile* je pravo koje se primjenjivalo na rimske građane i njegovo ime potiče od *cives* - što znači građanin. *Ius honorarium* je pravo koje je primjenjivao gradski pretor, a *ius gentium* je primjenjivao peregrinski pretor.

Položaj građana u Rimu u doba principata

(27. g. p. n. e. - 284. g. n. e.)

Doba Principata u Rimu bilo je obilježeno stalnim pobunama. Već je na samom početku istaknuto da su robovi bili izvan kategorije slobodnih građana, bez ikakvih prava, potpuno u vlasništvu svojih gazda. Njihov položaj, koji je bio sve lošiji iz godine u godinu, doprinosio je sve većem nezadovoljstvu i sve otvorenijim pobunama. Od masovnih ustanaka najveći su bili onaj na Siciliji (138. i 104. g. p. n. e.) i Spartakov ustanak (74-71. g. p. n. e.). Ustanci su slabili rimsku državu iznutra, ali su i bili prvi pokušaji „dizanja glasa“ za ljudska prava, pokušaja pozivanja na prirodna prava koja čovjeku pripadaju samim njegovim rođenjem. „Rimljani su, slijedeći stoičko naučavanje o jednakosti svih ljudi i naroda, dopuštali mogućnost da postoji prethodni, „prirodni poredak“ i tzv. „prirodno pravo“. Gaj u tom smislu pravi poznatu razliku u odnosu na „građansko pravo kao jedinstveno pravo jedne posebne države“, na jednoj, i na „pravo čiji je prirodni razlog postavljen za čovečanstvo u celini i koje je jednako za sve ljude (ius gentium), i pravo kojim se služe svi narodi“, na drugoj strani“.⁸

U tome periodu dolazi do promjena u društvu, krug slobodnih građana je proširen na sve slobodne stanovnike Imperije. Međutim, broj robova i dalje je ogroman.⁹

⁸ Simić Dragan, navedeno djelo, str. 53.

⁹ Po podacima koji su dati u udžbeniku prof. Stanojević Obrada *Rimsko pravo*, Službeni list SCG, Beograd, 2003, str. 76, 91. g. p. n. e. broj rimskih građana je bio 4. 233. 000, a sto godina kasnije 4. 937. 000. Na osnovu tih podataka procjena je da je broj stanovnika Carstva bio između 50 i 60 miliona.

Položaj građana u periodu dominata

(284-565. g. p. n. e.)

Period Dominata karakterističan je po donošenju *status civitatis-a* na osnovu kojeg status slobodnog građana u Rimu imaju: cives, Latini i peregrini. Po njemu, status rimskog građanina može se dobiti na tri načina: rođenjem - od roditelja koji su Rimljani; oslobađanjem iz ropstva i dodjeljivanjem građanstva, a izgubiti: progonstvom - zabranom upotrebe vode i vatre; preseljenjem iz Rima u neku od provincija i sticanjem građanstva u nekom drugom gradu.¹⁰

Isto tako, pravna sposobnost je mogla biti i ograničena i to kao posljedica „cenzorske beleške“ (*nota censoria*), koja je onog koji se ogriješio o moral lišavala jednog ili više prava: prava da svjedoči; da se kandiduje na neki položaj i da vrši određene poslove civilnog prava. Bilo je i ograničenja koja su posljedica vjerske pripadnosti, pa određena prava nijesu mogli da koriste Jevreji, hrišćani i jeretici.

Srednji vijek

Srednji vijek obuhvata period od V do XV vijeka. Kao granična godina za početak srednjeg vijeka uzima se 476. godina kada je palo Rimsko carstvo, tj. kada je germanski kralj Odoakar zbacio sa prijestola posljednjeg rimskog cara Romula Avgustina. Međutim, postoje dvojaka mišljenja o tome koja se godina uzima kao završna za srednji vijek. Jedni smatraju da je to 1492. godina u kojoj je otkriven američki kontinent, dok drugi kao kraj srednjeg vijeka označavaju 1453. godinu i propast Vizantijskog carstva.

¹⁰ Stanojević Obrad, navedeno djelo, str. 160.

Srednji vijek je u velikoj mjeri bio obilježen jačanjem katoličke crkve i njenim „uplitanjem“ u svjetovne poslove, kao i borbom crkve sa narastajućim građanstvom oko prevlasti. Katolička crkva je zagovarala teoriju da svaka vlast na zemlji potiče direktno od Boga, pa su zato sva prava koja pojedinci posjeduju rezultat Božije volje i milosti. Stav je zasnovan na Novom zavjetu po kome je svaka vlast od Boga i zato je moralna obaveza čovjeka da dâ „Bogu božije, a caru carevo“. I istaknuti mislioci srednjeg vijeka zagovarali su isto stanovište. Tako je, npr, Viljem Okam (1285-1347) u XIV vijeku tvrdio da se volja Božija ne može promijeniti - ono što je rezultat Božijeg providjenja ne može biti promijenjeno od strane zemaljskog bića. Zbog toga se pokornost Crkvi i njenom vrhovnom poglavaru podrazumijeva. I ne samo to: Božija država koja je rezultat čovjekove ljubavi prema Bogu, suprotstavljena je svjetovnoj državi, i zato upravljajući se Božijim zakonima pojedinac obuzdava strasti i sputava poroke¹¹.

Borba između kraljevske i papske vlasti okončana je zakonom kralja Ludviga Bavarskog *Licet iuris* 1338. godine, po kojem Bog posredstvom kralja i cara omogućava ljudima sva prava.

Istina, u srednjem vijeku počinju da se javljaju shvatanja da pojedinac zapravo ne mora nužno vjerovati u postojanje Boga, pa otuda ni u njegovu milost i njegove zakone. To stanovište zagovara Marsilije Padovanski (1278-1342) u svom djelu *Defensor pacis* (*Branilac mira*) obrazlažući tu početnu ideju stavom da je individualno pravo pojedinca hoće li biti vjernik ili jeretik i da taj njegov stav ne može biti osuđivan ni od koga, pa ni od same crkve. Padovanski smatra da crkva nema ingerencije da sudi o tome da li je ispravno mišljenje koje se obrazuje u čovjekovom umu. Padovanski, dalje, tvrdi da je papska vlast glavni izvor nemira i da crkva mora biti u vlasti države.

¹¹ Aurelije Augustin (354-430. godina), upor: Pešić Mihailo *Sociološke teorije*, Institut za političke studije, Beograd, 1995, str 11.

Pravedan vladar uvijek vodi računa o interesima naroda i o tome da se zakoni izvršavaju. Sa Marsilijem Padovanskim, Danteom Aligijerijem (1265-1321) i drugim misliocima u tome periodu počinju teorije koje negiraju prevlast crkve i ističu značaj naroda i narodnog suvereniteta. Grupi tih mislilaca pripada i Nikola Kuzanski (1401-1464) tvrdeći da su zemaljski zakoni rezultat volje i saglasnosti većine članova društva i da pokoravanje takvim zakonima omogućava slobodu pojedincima. Te teorije bile su uvod u cjelokupnu transformaciju društva, tj. u stvaranje građanskog društva i nacionalnih država.

Srednji vijek je značajno promijenio i strukturu tadašnjeg „građanstva“. Naime, dok su u antičkom gradu znatan dio građanstva činili pošednici koji su obrađivali okolno zemljište, u srednjovjekovnom gradu postoji oštra razlika između seoskog življa kojeg čine seljaci i gradskog življa koje se bavi zanatima i trgovinom. Pritom, iako je u srednjem vijeku sve podređeno crkvi javnost, a samim tim i politička sloboda, jednostavno ne postoje, kao što ne postoje ni građani, slobodni pojedinci, ipak se građansko društvo razvilo u okviru feudalnog poretka, ali nasuprot njemu.

Govoreći o obilježjima srednjeg vijeka, u ovom slučaju ranog i razvijenog srednjeg vijeka, treba objasniti feudalizam kao dominantan društveni odnos. Feudalizam je karakterističan po odnosu feudalac-kmet koji je bio vazalskog karaktera, a položaj seljaka-kmeta je bio nalik robovskom u klasičnom periodu. Dakle, većina stanovništva je bila bez ikakvih prava. Feudalizam zapada u krizu razvojem slobodnih kraljevskih gradova i kraljevskog apsolutizma, da bi konačno bio ukinut 1848. godine revolucijama koje su zahvatile cijelu teritoriju Evrope.

Stvaranje gradova i, današnjim rječnikom rečeno, naselja urbanog tipa koja su se u značajnoj mjeri razlikovala od naselja seoskog tipa, započelo je već sa raspadom Rimskog carstva. Međutim, njihovo jačanje počinje tek oko 1000. godine, i to naj-

prije u Italiji pa u ostalim krajevima Evrope, da bi svoj procvat doživjeli tek u XIV, XV i XVI vijeku. Gradovi su se najprije počeli stvarati oko rimskih utvrđenja, pri čemu je stanovništvo postepeno zauzimalo sve širi i širi pojas i teritoriju u odnosu na zidine i utvrđenja. Kao što je rečeno, obnova gradova naprije je počela na Apeninskom poluostrvu, pri čemu je dominantan element ujedinjavanja i okupljanja bio vjerske prirode. Talas obnove brzo je zahvatao i ostale zemlje Evrope, a u prvom redu Francusku i Njemačku. U tome periodu jačaju episkopski gradovi-centri, kao što su Milano, Keln i dr, ali i trgovački: Venecija, Napulj, Đenova. Trgovačke veze stvaraju se sa Vizantijom i istočnim zemljama i krajevima. Razvijena trgovina vodila je otvaranju pijaca (tržnica), a preko njih, postepeno i stvaranju velikih sajmova.

Razvoj gradova uticao je na složenije građevinske, ekonomske, pomorske i ostale aktivnosti njenih građana. Ekonomski stabilni gradovi nastojali su da osiguraju svoju teritoriju i u bezbjednosnom smislu gradeći jače zidine i utvrđenja. Sve te aktivnosti i poslovi uticali su na jačanje same svijesti građana. Naime, stanovnici koji su živjeli u utvrđenim gradovima počeli su da se diferenciraju u odnosu na one koji su živjeli na otvorenom. Takođe su se osjećali slobodnije u odnosu na seosko stanovništvo.

Klasna struktura gradova srednjeg vijeka obuhvatala je tri sloja: plemiće; klerikance, pripadnike crkve i seljake i radnike.

Prvi i drugi sloj zaista je bio slobodan, međutim, samo manji dio seljaka i radnika činio je slobodne stanovnike grada. Taj „neslobodni“ položaj ogledao se u nemogućnosti da se slobodno kreću i da prelaze iz jedne klase u drugu.

Već je istaknuto da je feudalizam bio ključno obilježje velikog dijela srednjeg vijeka. Otuda i ne čudi što su velepošednici, zajedno sa pripadnicima crkve, uživali veliki ugled i imali ogroman uticaj u društvu. Isto tako, veličina zemljišta kojim je jedno lice

raspolagalo bila je dugo odlučujući kriterijum za određivanje prava glasa. Veći dio stanovništva, stoga, nije ni uživao to pravo. Štaviše, i oni koji su uživali biračko pravo nijesu ga imali u jednakoj mjeri, jer su pojedini dobijali onoliko glasova koliko je njihova klasa vrijedela.

Međutim, razvoj gradova uticao je da veliki broj plemića ostane na selu, tako da u gradovima posebno mjesto počinje da zauzima novi sloj bogatih trgovaca i zanatlija koji obrazuju novi društveni oblik - građanstvo. Kao što je rečeno, unutar građanstva vremenom su razvijene veoma široke ekonomske aktivnosti kojima se moralo upravljati iz određenog centra. Zbog toga je najistaknutije stanovništvo gradova obrazovalo gradsku upravu¹². Poseban dio gradske uprave činili su esnafi ili udruženja zanatlija koji na samom početku nijesu imali pravo glasa, ali su ga vremenom dobili.

Novovjekovni mislioci

Raspad feudalizma označio je nastanak građanskog društva (*societas civilis*), kao i prelazak sa feudalnih staleških monarhija kao dominantnog oblika uređenja na apsolutističke monarhije. „Apsolutizam se obično određuje kao *prelazni* politički oblik iz staleškog u buržoasko društvo“,¹³ a „tek sa nastankom apsolutističke monarhije kao moderne države i sa svesnim formulisanjem njenog osnovnog pojma, mogao je, u krilu racionalnog prirodnog prava, da se formuliše i pojam narodnog suvereniteta“.¹⁴

¹² Npr. takva uprava je u belgijskom gradu Brižu formirana krajem XII vijeka.

¹³ Tadić Ljubomir *Tradicija, legitimnost i revolucija*, Zavod za udžbenike, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 26.

¹⁴ Ibid, str. 27.

Same rasprave o civilnom društvu postale su sve učestalije od XVI do XIX vijeka. U vremenu kada je apsolutistička država željela da podredi sve sebi, kao i da potčini svakog pojedinca, u intelektualnim krugovima se javlja ideja da postoji oblast u društvu koja je iznad same države, koja djeluje i razvija se izvan nje, a postoji da bi uticala na samu državu i ograničavala je. U literaturi se vrlo često susrijeće mišljenje da su teorije društvenog ugovora prve demokratske teorije, ali ono što je izvjesno jeste da u njima možemo prepoznati ideju civilnog društva, onu „klicu“ iz koje se kasnije zaista i razvio ovaj koncept u savremenom obliku.

„Izrazom civilno društvo, kao teorijskom kategorijom, služili su se mislioci, kao Dž. Lok (Locke, 1632-1704), Hegel (Hegel, 1770-1831) i drugi da bi izrazili svoje koncepcije i poglede na karakter i razvitak društva kao nečeg što se razlikuje od države, kao i za označavanje jednog novog tipa društva kao nastale, ili nastajuće istorijske i društvene činjenice“.¹⁵

Istina, samo ime civilno društvo nije tekovina novog vijeka, Rim je poznavao ideju o civilnom društvu, ali kod Rimljana između države i društva je postojao znak jednakosti.¹⁶ Nakon Rima ista ideja o *societas civilis*-u, sa istim značenjem, javlja se u zapadnoj Evropi tokom srednjeg vijeka. Dakle, iako se po imenu razlikuju, država i civilno društvo su jedno isto. Prvi je pojmove građanskog društva i države razdvojio njemački filozof Georg Vilhelm Fridrih Hegel (1770-1831), koji je primat dao državi. Iako je, po njemu, neophodno da civilno društvo bude odvojeno od države, ipak, jedino je država sposobna da tome civilnom društvu „nametne“ ispravan poredak.

Mišljenja da je jaka, suverena, država iznad društva i da postoji da bi društvo držala „pod kontrolom“ često se srijeću na početku novog vijeka. Tako, npr. Nikolo Makijaveli (1469-1527) u

¹⁵ Stanovčić Vojislav „Civilno društvo“ u *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 175.

¹⁶ Takav stav je zagovarao Marko Tulije Ciceron (106-43 p. n. e).

svom najpoznatijem djelu *Vladalac* ističe da je najbolje kada narodom-društvom upravlja pojedinac-monarh. S obzirom na to da je društvo iskvareno i ne rukovodi se moralnim niti bilo kakvim drugim vrijednosnim kodeksom, jedino vladar na pravi način može da usmjeri „masu“. Na tom putu mora da se služi svakakvim lukavstvima i da se dovija svakakvim vještinama da bi svoj zadatak uspješno obavio, ali su mu i sva sredstva dozvoljena. Vladar mora u potpunosti i preuzeti odgovornost.

Prednost suverenu dao je i Tomas Hobs (1588-1679). Država se, po njegovom mišljenju, stvara dogovorom između građana i suverena. Trenutkom zaključenja državotvornog ugovora pojedinci sva svoja prirodna prava prenose na vladara i njihovo dalje uživanje zavisi isključivo od njega. Od tog momenta svjetina više nije mnoštvo, ona postaje narod. Dakle, sva prava su u rukama suverena, čak i ona prava koja se nazivaju narodna ostaju takva samo ako se vladar sa tim složi. U tom smislu, civilno društvo kod Hobsa se svodi na minimum, sva vlast i moć su u rukama vladara (države).

Za razliku od Makijavelija i Hobsa Džon Lok u *Dvije rasprave o vladi* u odnosu društvo - država prioritet daje društvu. Budući da nauka svrstava Loka, zajedno sa Hobsom i Žan Žak Rusoom (1712-1778), u okviru škole koja se naziva „Teorije društvenog ugovora“, poput navedene dvojice mislilaca Lok je smatrao da odnosi u državi postoje i baziraju se na ugovoru koji se zaključuje između pojedinaca i vlasti koja postoji iznad njih. Međutim, Lok zagovara shvatanje da su neophodna dva ugovora: prvim ugovorom stvara se društvo; drugim se formira vlada, „pri čemu je društvo primarno, a vlada je tek društvena agencija kojoj je poveren jedan broj poslova u čijem vršenju se mora pridržavati pravila (zakona) i podleže kontroli.“¹⁷ Društvo je iznad vlade (države), i vlada je strogo ograničena interesima pojedinaca. Lok smatra da su svi ljudi jednaki i da

¹⁷ Stanovčić Vojislav, navedeno djelo, str. 176.

u društvu niko ne može imati više vlasti i bolji položaj od drugoga. To je moguće samo ukoliko se pojedinci dogovorom - ugovorom slože da nekome daju više moći i bolji položaj u odnosu na druge, ali i to kao i sve ostalo zavisi isključivo od volje pojedinaca. Džon Lok je zagovarao stav da sudbina pojedinca ne zavisi od teritorije na kojoj se rodio već da on navršavanjem određenih godina može da bira će da živi i kojim će se zakonima pokoravati. To zapravo znači da pojedinac ne postoji zbog zajednice, nego da zajednica postoji zbog interesa pojedinca.

Žan Žak Ruso se smatra najuticajnijim filozofom prosvjetiteljstva. Njegovo učenje imalo je velikog uticaja na Francusku buržoasku revoluciju¹⁸ i na stavove njemačkih klasičnih filozofa. Ruso se slaže sa Lokom da su svi ljudi rođeni jednaki, ali iako je rođen slobodan, čovjek je posvuda u okovima. Čovjek je po prirodi dobar, ali ga sredina u kojoj živi mijenja. Razlog tome treba tražiti u iskvarenom društvu i savremenoj kulturi koja se jako udaljila od prirode i zato je neophodan povratak prirodi. Poput Loka i Hobsa, i Ruso smatra da država nastaje društvenim ugovorom.

Opšta karakteristika novog vijeka, a posebno prosvjetiteljstva kao pravca, jeste samospoznaja čovjeka - pojedinca, ili, rječnikom Imanuela Kanta „izlazak čoveka iz njegove nepunoletnosti (za koju je sam kriv). Nepunoletnost je nemoć da se služimo svojim vlastitim razumom bez vođstva nekog drugog“.¹⁹ Načela za koja su se zalagali i koja su isticana od strane najistaknutijih mislilaca s početka novog vijeka pomogla su pojedincima da samostalno donose svoje odluke, bez tuđeg uticaja, na osnovu sopstvenog razuma.

¹⁸ Posebno ideja o uspostavljanju društva u kome će narod biti nosilac suvereniteta i u takvom društvu će mu biti garantovana prava na slobodu, jednakost i ravnopravnost.

¹⁹ Tadić Ljubomir, navedeno djelo, str. 18.

Razvoj ljudskih prava u novom vijeku - Deklaracije i povelje o ljudskim pravima i slobodama

Jačanje statusa pojedinca u društvu bilo je praćeno garantovanjem prava, a osnov za njihovo garantovanje je postojao u okviru zvaničnih dokumenata. Tradicija garantovanja ljudskih prava najprije je počela u zemljama koje se danas nazivaju zemljama zapadnog nasljeđa, ali su ih vrlo brzo počele pratiti i ostale.

Početni (prvi) korak načinila je Engleska i to Velikom poveljom o slobodama - *Magna Charta Libertatum* - iz 1215. godine koju je donio kralj Jovan bez zemlje (*John Lackland*) na instiranje engleskih feudalaca. Ta povelja označava sam početak u razvoju ljudskih prava, i prvi ustavni akt uopšte poznat u svijetu, a nastala je u pokušaju da se ograniči samovolja kralja, kao i da se stvori pogodno tlo za ideju da postoji nešto što je iznad kraljeve moći, a to je zakon. U Povelji se kaže:

Nijedan slobodan čovek neće biti ubijen ili zatvoren, ili lišen svojih prava ili imovine, ili stavljen van zakona ili prognan, ili na bilo koji način lišen svog položaja, niti ćemo mi protiv njega upotrijebiti silu ili uputiti druge da to učine, osim na osnovi zakonite presude njemu jednakih ili prava zemlje.

*Pravo i pravdu nećemo nikom prodati, uskratiti ili odgoditi.*²⁰

Na osnovu Magna Charte u Engleskoj je bilo zabranjeno nezakonito lišavanje slobode, bilo kakva vrsta mučenja i torture kako bi se na taj način dobilo neko priznanje, a tako je napravljen prvi korak u pravcu zaštite ljudskog dostojanstva i njegove ličnosti.

²⁰ Dimitrijević Vojin (priređivač) *Temelji moderne demokratije*, Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima (1215-1989), IRO Nova knjiga, Beograd, 1989, str. 41.

Međutim, čak ni Velika povelja o slobodama nije otklonila ključni nedostatak koji je bio dotadašnja praksa - garantovanje prava i sloboda samo pojedinim slojevima društva, pojedinim kategorijama. Otklon u tom smjeru napravile su građanske revolucije, čiji je ideal i smisao bilo definisanje svih ljudi jednakim pred zakonom, sa istim pravima i obavezama.

Tako se u Deklaraciji o nezavisnosti (*The Declaration of Independence*) Sjedinjenih Američkih Država iz 1776. godine kaže:

Mi smatramo očiglednim istinama da su ljudi stvoreni jednaki, i da ih je njihov Tvorac obdario neotuđivim pravima među koje spadaju život, sloboda i pravo na traženje sreće.²¹

Nekoliko godina kasnije, po uzoru na američki rat za nezavisnost, sličan talas zahvatio je i evropske zemlje. Najpoznatija u nizu revolucija, i prva među njima, bila je Francuska buržoska revolucija (1789.) koja je iznjedrila Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina (*La Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen*). Francuska revolucija na velika vrata ponovo uvodi i samu riječ „građanin“, i mada ta riječ nailazi i na pogrdna shvatanja i poistovjećivanje sa razbojničkim krugovima, ona je ipak prava demokratska tekovina Revolucije i upravo ona označava „brisanje“ riječi i „uloge“ podanika. Geslom *Il n'y a plus de sujets* (*Nema više podanika*) Francuska buržoaska revolucija je i konačno označila kraj feudalnih odnosa u Evropi.

U Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina se kao osnovna - prirodna ljudska prava ističu prava na:

slobodu

svojinu

sigurnost

suprotstavljavanje nasilju.

²¹ Dimitrijević Vojin, navedeno djelo, str. 107.

Stoga:

*Ljudi se rađaju i žive slobodni i jednaki u pravima. Društvene razlike mogu biti zasnovane samo na zajedničkoj koristi.*²²

Upravo je Francuska revolucija dala najveći doprinos borbi za prava čovjeka, a ono po čemu se ona razlikuje od borbe za nezavisnost SAD-a i Deklaracije o nezavisnosti te države (iako i jedna i druga imaju isti cilj) je to što je „Američka revolucija postavila ljudska prava kao filosofiju svoje nezavisnosti i opravdanje za borbu; drugim rečima vezala ih je za nacionalni teren. Francuska revolucija dala je ljudskim pravima internacionalnu dimenzijum postavljajući ih *erga omnes*“.²³ Takođe, kad govorimo o građanstvu u modernom smislu riječi onda se uvijek misli na građanstvo koje je nastalo tokom Francuske revolucije.

U periodu Francuske buržoaske revolucije koncept građanstva se razvio oko Russove ideje o samoodređenju čovjeka i prirodnom pravu po kojem slobodno društvo ne postoji bez jednakosti svih njegovih građana. Građanin ne može biti vezan za državu jer njegovo „pravo“ dolazi prije prava države, prije same države i, stoga, ne može biti ograničeno bilo čijom voljom (samovoljom), pa ni samog vladara. Istina, Ruso je sa gnušanjem gledao na građansko društvo, jer je po njegovom mišljenju, daleko ispod antičkog grada-države i vrline građanina koja se u njemu nje govala. Zato je Ruso ideal tražio u naciji. Praveći još jednu paralelu između antike i Francuske revolucije neophodno je istaći da „u demokratskoj i republikanskoj Antici, u središtu prava nije bio *čovjek*, već *građanin*. U modernom prirodnom pravu *čovjek* postaje istinski medijum pravnosti *pored* građanina“.²⁴

²² Ibid, str. 137

²³ Avramov Dr Smilja, Kreća Dr Milenko *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 2003. strana 314.

²⁴ Ljubomir Tadić, navedeno djelo, str. 166.

Francuski građanin je bio vezan za državu, a ne za etnički i vjerski identitet, te se stoga može reći da je i sam koncept državljanstva nastao u tome periodu jer u tome značenju ranije nije postojao. Takođe, posebna zanimljivost vezana za francusku republiku je ta da su njeni građani bili oni koji su joj doprinosili, a ne samo Francuzi.

Međutim, kako Leopold fon Vize primjećuje, vođe Francuske revolucije bile su podijeljene oko mišljenja koja prava bi građanima trebala biti garantovana.²⁵ Tako je, po mišljenju fon Vizea, pravo na slobodu zaista i postavljeno 1785. godine, a pravo na jednakost tek četrdeset godina kasnije.

Sistem zaštite ljudskih prava u okviru međunarodnih organizacija

Drugi svjetski rat je razdoblje sistematskog i stalnog kršenja i nepoštovanja ljudskih prava. Otuda su logičan slijed događaja bile stalne inicijative, koje su još u toku trajanja šestogodišnjeg rata bile pokrenute od strane savezničkih snaga, za stvaranjem sveobuhvatnog dokumenta o ljudskim pravima (npr. Atlantska povelja, Deklaracija Ujedinjenih nacija). Vrhunac u tom pravcu bilo je usvajanje Povelje Ujedinjenih nacija na konferenciji Ujedinjenih nacija o međunarodnim organizacijama u San Francisku 26. juna 1945. godine od strane 50 zemalja osnivača UN-a. Međutim, Povelja je imala brojne nedostatke koji su uspješno otklonjeni upotpunjavanjem ovog dokumenta *Univerzalnom deklaracijom o pravima čovjeka* (usvojena u Generalnoj skupštini UN-a, 10. decembra 1948. godine). Kao i što joj samo ime kaže, Deklaracija je više preporuka državama članicama o ponašanju koje je poželjno, a ne i obavezno, zato što ona nema obavezujuću pravnu snagu. Uprkos tome, ta

²⁵ Ibid, str. 157.

Deklaracija je bila prvi međunarodni sveopšti dokument o ljudskim pravima.²⁶ U njoj se svečano proglašava:

Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i svešću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva. (član 1)

Svi su pred zakonom jednaki i imaju pravo bez ikakve razlike, da ih zakon jednako štiti. Svi imaju pravo na jednaku zaštitu protiv bilo kakve diskriminacije kojom se krši ova Deklaracija i protiv svakog podsticaja na ovakvu diskriminaciju. (član 7)²⁷

Takođe, u Univerzalnoj deklaraciji se u članu 15, tački 1 kaže da svako ima pravo na državljanstvo.²⁸ Ta odredba je na presudan način uticala na promjenu dotadašnjeg regulisanja ove pravne oblasti u međunarodnom pravu.

Sistem garantovanja ljudskih prava ušao je u novu etapu usvajanjem međunarodnih konvencija i deklaracija jer je, na taj način, zaštita prava podignuta na viši nivo.

Najrazvijeniji sistem zaštite ljudskih prava razvio se u okviru najstarije evropske međunarodne organizacije, Savjeta Evrope. Savjet Evrope je evropska regionalna organizacija nastala 1949. godine. Kao jedan, ako ne i najvažniji, uslov za prijem u članstvo te organizacije, u njenom statutu (članovi 3 i 4) istaknut je princip poštovanja ljudskih prava i sloboda.

²⁶ Pored Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima u okviru Ujedinjenih nacija usvojene su još i Konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije (1965.); Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966).

²⁷ Dimitrijević Vojin, navedeno djelo, str. 188.

²⁸ Izvorno „Everyone has the right to nationality“ - *Universal Declaration on Human Rights*, General Assembly Resolution 217 A/III, 10. XII 1948. CIIUN.

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda

(European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms)

Ubrzo nakon osnivanja Savjeta Evrope pripremljen je nacrt konvencije koja je usvojena 4. novembra 1950. godine u Rimu, od strane trinaest država članica. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava je nakon procesa ratifikacije, u skladu sa ratifikacionim instrumentima država članica, stupila na snagu 1953. godine. U periodu poslije 1953. godine, uz ovu konvenciju usvojeno je još 11 protokola.

Evropska konvencija je postala najrazvijeniji međunarodni instrument za zaštitu ljudskih prava u prvom redu zahvaljujući tome što su samim stupanjem na snagu Konvencije osnovani organi za njeno adekvatno sprovođenje: Evropska komisija za ljudska prava i Evropski sud za ljudska prava.

Evropski sud za ljudska prava, smješten u Strazburu, ustanovljen je 21. januara 1959. godine, a njegov legitimitet zasniva se na činjenici da su sve zemlje članice Savjeta Evrope priznale njegovu obavezu nadležnost. U radu Suda učestvuje 47 sudija, koliko danas Savjet Evrope ima članica, dakle, svaka zemlja članica je predstavljena sa po jednim sudijom. Sudije su u svom radu nezavisne, nepristrasne, što je glavni uslov u njihovom odabiru.

Protokolom 11 koji je usvojen 1994. godine, uspostavljen je novi Evropski sud za zaštitu ljudskih prava, čija nadležnost više nije fakultativna, a tim protokolom ukinuta je Komisija.

S obzirom da je nastala ubrzo poslije Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, Evropska konvencija se u mnogome u oda-

²⁹ Osnovna prava koja se garantuju Konvencijom o zaštiti ljudskih prava su:

1. pravo na život (*član 2*)
2. pravo na slobodu i bezbjednost ličnosti (*član 5*)

biru prava rukovodila ovom Deklaracijom.²⁹

Države članice Savjeta Evrope usvajanjem Evropske socijalne povelje 1961. godine, doprinijele su i zaštiti i ekonomskih i socijalnih prava na evropskom nivou.

Značajan doprinos zaštiti prava napravljen je i u okviru Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (*Organization for European Security and Cooperation*, izvorno Konferencija o evropskoj bezbjednosti i saradnji) dokumentima koji su temelji ove organizacije: Helsinškim završnim aktom (*Helsinki Final Act, 1975.*) i Pariskom poveljom za novu Evropu iz 1990. godi-

-
3. pravo na pravično suđenje u građanskim i krivičnim postupcima (*član 6*)
 4. pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, doma i lične prepiske (*član 8*)
 5. pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovjesti (*član 9*)
 6. pravo na slobodu izražavanja (*član 10*)
 7. sloboda mirnog okupljanja i udruživanja (*član 11*)
 8. pravo na stupanje u brak i zasnivanje porodice (*član 12*) _
 9. pravo na jednaka prava i odgovornost bračnih drugova (*član 5 protokola 7*)
 10. pravo na mirno uživanje imovine (*član 1 Protokola 1*) _
 11. pravo na obrazovanje (*član 2 Protokola 1*)
 12. pravo na slobodne izbore (*član 3 Protokola 1*)
 13. pravo na slobodu kretanja i slobodu izbora prebivališta (*član 2 Protokola 4*).

U grupu prava ili ponašanja koja su Konvencijom o zaštiti ljudskih prava zabranjeni spadaju:

1. mučenje i nečovječno ponašanje (*član 3*)
2. ropstvo ili ropški položaj i prinudni rad (*član 4*)
3. diskriminacija u uživanju prava i sloboda zajamčenih Konvencijom (*član 12*)
4. protjerivanje sopstvenih državljana ili sprečavanje ulaska na teritoriju matične države (*član 3 Protokola 4*)
5. protjerivanje stranaca (*član 4 Protokola 4*)

ne. Posebno značajna „novina“ jeste uvođenje nove dimenzije u rad organizacije koja je i danas ključna u njenom radu. Ljudska dimenzija uvedena je na Konferenciji u Beču 1986. godine, a i danas je jedan od tri pravca djelovanja OEBS-a.

Zaštita ljudskih prava u okviru Evropske unije

U pokušaju opšte kodifikacije i približavanja Unije svojim građanima, Evropska unija je 2000. godine usvojila Povelju o osnovnim pravima i slobodama.³⁰

Međutim, i prije ove godine u Evropskoj uniji je postojala stalna potreba da se Zajednica počne baviti ljudskim pravima. Tako, Sud pravde Evropskih zajednica u slučaju *Hojer* je ocijenio:

„Osnovna prava čine integralni dio opštih pravnih principa, čije praćenje obezbjeđuju;

u zaštiti ovih prava Sud je obavezan da se inspiriše ustavnim tradicijama koje su zajedničke državama članicama u smislu da mere koje nisu kompatibilne sa osnovnim pravima, a kao takve ih priznaju ustavi ovih država, nisu prihvatljive ni u Zajednici;

i da slično tome, međunarodni sporazumi o zaštiti ljudskih prava na kojima su države članice sarađivale ili su njihove potpisnice, mogu pružiti smernice koje bi trebalo slediti u okviru prava Zajednice“.³¹

Govoreći o definisanju ljudskih prava potrebno je istaći da se njihovo definisanje razlikuje od države do države, a upravo tim definicijama, i opredjeljujući se koja će se prava istaći u relevantnim dokumentima, države se opredjeljuju i za osnovne vrijednosti u društvu. Najčešće se u garantovanju ljudskih prava najprije polazi od najvišeg pravnog akta, u najvećem broju slučajeva ustava, a potom se obezbjeđuje jak sistem sudske zaštite koji je pravi

³⁰ O Povelji o osnovnim pravima i slobodama građana Evropske unije u ovom radu će biti riječi kasnije.

³¹ Džosef Vajler, navedeno djelo, str. 133.

garant da su prava pojedinaca neprikosnoveni. Stoga, osnovna prava su „izraz vizije čovečnosti koja čini najdublje vrednosti individue i koju, stoga, niko ne može dovesti u pitanje“.³²

U prilog priči o definisanju vrijednosti i osnovnih prava država, a rukovodeći se temom ovog rada, treba spomenuti i to da je Evropska unija ustvari politička cjelina sa specifičnim identitetom koji se ne može poistovjetiti sa identitetom bilo koje države članice, i polazeći od toga, ona posедуje i svoje sopstvene vrijednosti.

Definicija državljanstva

Državljanstvo se najčešće definiše kao skup normi koje uređuju odnos između pojedinca - građanina i države. Državljanstvo je, u stvari, skup obaveza koje pojedinac mora ispuniti da bi mu, sa druge strane, država pružila i garantovala određena prava. To je dvostrani, međuzavisan, odnos javnopravnog karaktera, po kojem se pojedincu garantuju izvjesna prava, ali se zauzvrat od njega očekuje ispunjavanje određenih obaveza. Pod obavezama se ovđe podrazumijeva pored finansijskih - u vidu plaćanja poreza i taksi, i lojalnost matičnoj državi.

„Ako su države suverene na svojoj teritoriji i ako je suverenost najviša i nezavisna politička moć koja je utvrđena još od Bodina, onda osnovna politička jedinica naroda mora biti definisana kao ona koja živi na osnovu pravila države“.³³ Dakle, država na osnovu najvišeg pravnog akta određuje pravila kojih se pojedinac mora pridržavati, ali isto tako, koncept državljanstva je dvosmjerni odnos: pojedinac - država, iz kojeg proizilaze brojna prava i obaveze kako za državu tako i za pojedinca.

³² Ibid, str. 126

³³ Bauböck Rainer „*Citizenship and national identities in the European union*“ Eugen Antalovsky, Josef Melchior and Sonja Puntischer-Riekman (eds.) *Integration durch Demokratie. Neue Impulse für die Europäische Union*, Metropolis, Marburg, 1997.

Pojam subjektivnih i objektivnih prava

Prava koja se dodjeljuju pojedincima mogu biti subjektivna i objektivna. Zapravo, ovde bi bilo preciznije istaći da se radi o pojmovima *subjektivnog i objektivnog prava*. Objektivno pravo podrazumijeva propisani način ponašanja od strane države koji je obavezan za sve. Taj skup normi stvoren je od strane zakonodavnog organa jedne države, a pravi garant da će one i biti ispoštovane jeste sama država, njen autoritet i aparat prinude kojim ona raspolaže. U nekim jezicima postoji i terminološka razlika za pojmove objektivnog prava (npr. engleski *law*) i za pojam subjektivnog prava (*right*) u crnogorskome jeziku (kao i npr. u njemačkom - *das recht*) pravo je pravo.

Subjektivna prava počivaju na normama objektivnog prava - na osnovu objektivnog prava se i garantuju. Subjektivna prava mogu biti različita od države do države. Ta prava su zapravo objektivnim pravom data ovlašćenja da se nešto čini, ili, pak, ne čini. Ili drugačije, to je pravo određenog subjekta da se ponaša na određeni način, štiteći time uspostavljeni pravni poredak.

Prirodna prava se dobijaju samim rođenjem, a za pojedina prava je neophodno ispuniti određeni uslov (npr. za dobijanje biračkog prava neophodno je ispuniti starosni uslov - tj. imati navršених 18 godina života, ili drugačije, onoliko godina koliko je zakonom predviđeno za punoljetstvo).

Nesumnjivo je da se na osnovu svega navedenog može zaključiti da pojedinac u potpunosti zavisi od „matične“ države, čak i u pogledu definisanja osnovnih prava. Ipak, takva konstatacija bi mogla biti problematična i nehumana. Stoga, postoji određen korpus prava koji pojedinci uživaju nezavisno od volje države. Ta prava se čovjeku garantuju samim tim što je on ljudsko biće i ona su iznad suvereniteta nacionalnih država. Time smo zakoračili u oblast *ljudskih prava*. Samim tim što se garantuju svim

ljudima, bez obzira na pol, vjeru, rasu, itd. korpus ovih prava je najmanji.

*Korpus prava koja se građanima dodjeljuju
na osnovu državljanstva*

Korpus prava kojima građani raspolazu na osnovu državljanstva može se podijeliti na različite načine, ali se u literaturi najčešće srijeće podjela tih prava u tri kategorije:

ljudska prava

politička prava i

socijalna (ekonomsko-socijalna) prava.

Kad pojedinac jednom dobije sva ta prava, može se smatrati građaninom u pravom smislu riječi.³⁴

Kriterijumi za dodjeljivanje državljanstva

Već je istaknuto da građanin, da bi uopšte mogao da uživa i koristi prava, mora ispuniti određene kriterijume koji se najčešće definišu zakonom o državljanstvu ili nekim drugim visokim pravnim aktom. Uslovi za državljanstvo oduvijek su postojali, nekad su se mjerili posjedovanjem privatne svojine - zemlje, danas se uslovi razlikuju od zemlje do zemlje, zapravo razlikuje se obim, ali ne i suština uslova.

Po važećem crnogorskom Zakonu o državljanstvu status državljanina Crne Gore može se dobiti na osnovu:

porijekla

rođenjem na teritoriji Crne Gore,

prijemom

na osnovu međunarodnih ugovora.³⁵

³⁴ Upor: Marshall T, *Citizenship and Social Class*, Cambridge University Press, Cambridge, 1950.

³⁵ Zakon o crnogorskom državljanstvu, Objavljen u Sl. list RCG, br. 41/99.

Takođe, na osnovu toga zakona moguće je da državljanin druge države dobije crnogorsko državljanstvo i to ako ima navršenih 18 godina života i ako ima prijavljeno prebivalište na teritoriji Crne Gore najmanje 10 godina prije podnošenja zahtjeva za državljanstvo. Isti uslovi propisani su i na osnovu novog prijedloga Zakona o državljanstvu Crne Gore.

Slična situacija je i u drugim zemljama. Zapravo, način sticanja državljanstva jedne države moguć je na osnovu porijekla - krvnog srodstva ili veze - i ne zavisi od toga će se pojedinac rodio. Takav način sticanja državljanstva nastaje na osnovu principa *ius sanguinis*. Na osnovu *ius sanguinis* pravila dijete rođenjem dobija državljanstvo svojih roditelja, bez obzira na to da li se rodilo na teritoriji zemlje čiji su njegovi roditelji državljani ili na teritoriji neke treće države.

Pored sticanja državljanstva na osnovu pravila *ius sanguinis*, državljanstvo je moguće dobiti na osnovu mjesta rođenja ili boravka - *ius soli*, što znači da dijete dobija državljanstvo one zemlje u kojoj je rođeno, bez obzira na to što mu roditelji imaju drugo/a državljanstvo/a.

Državljanstvo je moguće steći i putem *naturalizacije* ili prirođenja. Takav način sticanja državljanstva odnosi se na slučajeve kad pojedinac dugi niz godina (utvrđen zakonom) boravi na teritoriji države koja nije njegova matična (zemlja njegovog porijekla ili zemlja njegovog rođenja). Da bi se državljanstvo ostvarilo na takav način potrebno je da postoji saglasnost, volja sa obje strane - i od strane pojedinca koji podnosi zahtjev za državljanstvo i od strane države čije državljanstvo traži, tj. nadležnog državnog organa. Tokom života moguće je da se državljanstvo stekne i na osnovu braka, pozakonjenja ili usvojenja.

Upravo zbog različitih načina za sticanje državljanstva moguće je da jedno lice ima dva ili više državljanstva.

Period koji je neophodan za dobijanje državljanstva državljanina strane zemlje različit je od zemlje do zemlje. Tako npr.

iznosi pet godina u Belgiji, Francuskoj, Irskoj, Holandiji i Velikoj Britaniji; šest godina u Portugalu; sedam u Danskoj; deset u Italiji i Španiji; petnaest u Saveznoj Republici Njemačkoj. Evropski parlament je predložio da se harmonizuju periodi dužine boravka u državama članicama i predložio da granica ne bude veća od pet godina.³⁶

Upravo da bi se kodifikovala i uskladila ta oblast pod okriljem Savjeta Evrope 6. novembra 1997. godine usvojena je Evropska konvencija o državljanstvu.³⁷ Po toj Konvenciji, koju je potpisalo dvadeset sedam država članica Savjeta Evrope,³⁸ period boravka koji je neophodan za državljane trećih zemalja da bi uopšte imali pravo da traže državljanstvo treba da bude deset godina.

Nerijetko, osim uslova koji se ogleda u vidu boravka u unaprijed određenom periodu, države zahtijevaju i dodatne uslove za sticanje državljanstva naturalizacijom. Pojedini autori kao uslove ističu: nacionalnu pripadnost, poznavanje zvaničnog jezika države ili većinskog naroda, pripadnost određenoj vjeri, materijalni status. Ti dodatni uslovi su u direktnoj suprotnosti u odnosu na zabranu svakog oblika diskriminacije.³⁹

Najzad, u savremenim zakonima država sve češće je prihvaćeno pravilo da je državljanstvo moguće steći i na osnovu *međunarodnih ugovora*.

³⁶ PE Doc. A 3-0248/92.

³⁷ Council of Europe, European Treaties, ETS, No. 166, Strasbourg, 6. november 1997.

³⁸ Države potpisnice ove Konvencije su: Albanija, Austrija, BiH, Bugarska, Hrvatska, Češka Republika, Danska, Finska, Francuska, Njemačka, Grčka, Mađarska, Island, Italija, Letonija, Malta, Moldavija, Holandija, Norveška, Poljska, Portugal, Rumunija, Rusija, Slovačka, Švedska, Makedonija i Ukrajina. Međutim, svega 16 država je Konvenciju o državljanstvu i ratifikovalo, pa je u tim državama Konvencija i stupila na snagu.

³⁹ Čok Vida *Pravo na državljanstvo*, Beogradski centar za ljudska prava, *Dosije*, Beograd, 1999, str. 54.

Bipatridija - pojam i nastanak dvojnog državljanstva

Kao što je već istaknuto danas je moguće da jedno lice ima dva državljanstva, koja je stekao po različitom osnovu. To se u međunarodnom pravu naziva bipatridija ili dvojno državljanstvo i nije novina, budući da Holandija primjenjuje pravila o dvojnog državljanstvu već od 1892. godine i to „radi asimilacije potomaka (unuka) stranaca sa domicilom u Holandiji“.⁴⁰ Kao moguće razloge nastanka dvojnog državljanstva mogli bismo istaći: međunarodne migracije; nejedinstven pravni okvir u kome se stiče državljanstvo, itd.⁴¹ Dakle, „kombinacija pravila o sticanju i prestanku državljanstva i konkretnog faktičkog sklopa činjenica dovodi do toga da jedno lice ima dva ili više državljanstava. Od različitih mogućih situacija čini se da su za ovakvo stanje primarne tri situacije jer su najčešće:

- u zemljama u kojima važi sistem *ius sanguinis* državljanstvo se stiče od oba roditelja što znači da deca iz mešovitog braka mogu dobiti oba državljanstva - državljanstvo oca i državljanstvo majke;

- deca rođena na teritoriji zemlje koja prihvata sistem *ius soli* od roditelja koji su državljani zemlje u kojoj važi *ius sanguinis* sistem stiču državljanstvo zemlje u kojoj su rođeni i državljanstvo roditelja;

- kada god sticanje novog državljanstva (npr. naturalizacija) nije uslovljeno otpustom iz ranijeg državljanstva, pojedinac će imati više od jednog državljanstva“.⁴²

⁴⁰ Ibid, 79. str.

⁴¹ Petrović Milena „Dvojno državljanstvo - prednost ili problem“ u *Državljanstvo i Međunarodno privatno pravo*, zbornik radova, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, JP *Službeni glasnik*, Beograd, 2007, str. 85.

⁴² Ibid, str. 88.

Da bi se riješio problem mogućeg nastanka sukoba zakona u pogledu dvojnog državljanstva pod okriljem Društva naroda 1930. godine, usvojena je Haška konvencija o izvjesnim pitanjima koja se tiču sukoba zakona o državljanstvu.

Stanovište da je određivanje kriterijuma za državljanstvo pravo država svoj osnov ima u članu 1 Haške konvencije o izvjesnim pitanjima koja se tiču sukoba zakona o državljanstvu iz 1930. godine.⁴³ U pomenutom članu 1 se kaže: „Na svakoj je državi da za sebe odredi na osnovu svoga prava ko su njeni državljani. Ovo pravo biće prepoznato od strane drugih država da li je u skladu sa međunarodnim konvencijama, međunarodnim običajima, i principima prava uopšteno priznatim, a u vezi sa državljanstvom. Bilo koje pitanje u vezi sa tim da li određeno lice posjeduje državljanstvo zemlje u pitanju, biće riješeno u skladu sa pravom te zemlje“.⁴⁴ Dakle, po toj Konvenciji svaka država ponaosob i za sebe utvrđuje kriterijume koje je potrebno ispuniti da bi pojedinac mogao steći svojstvo i status njenog državljanina. Takvo stanovište potvrdio je i Evropski sud pravde 1992. godine, uz opasku da kad jednom osoba dobije jedan od dokumenata koji su navedeni u Direktivi 73/148 u cilju uspostavljanja statusa državljanina države članice, ostale države članice ne mogu osporavati taj status, bez obzira na to što to lice posjeduje i državljanstvo ne-države članice, a na osnovu zakonodavstva države članice domaćina.

Država, osim neprikosnovenog prava da određuje kriterijume za dobijanje državljanstva, posjeduje i ekskluzivno pravo da odredi i kriterijume za prestanak državljanstva, tj. da definiše uslove za oduzimanje i prestanak državljanstva. Najčešće oduzimanje državljanstva zavisi od diskrecione odluke vlasti države.

⁴³ *Convention on Certain Questions Relating to the Conflict of Nationality Laws*, The Hague, 12. 4. 1930. - (179. LNTS, P. 89).

⁴⁴ *Ibid*, article 1.

Da ova slika o određivanju državljanstva ne bi izgledala previše isključiva, ali i da bi se na neki način ograničila uloga države, ona prilikom formulisanja zakona o državljanstvu mora voditi računa o uporednom pravu, i rješenjima drugih država u toj oblasti.

Nastanak građanskog društva

Koncept građanstva, ili stanje koje mu je prethodilo, a bilo je veoma nalik današnjem pojmu građanstva, razvio se početkom XIX vijeka. Pod njim se podrazumijeva „stanje“ koje je izvan i iznad države. Samo građansko društvo mnogo ranije se razvilo u okviru zemalja koje se danas nazivaju zemljama zapadnog nasljeđa ili zemljama zapadne Evrope. Građansko društvo je obuhvatalo čitavu mrežu slobodnih udruženja, asocijacija građana, a djelovale su nezavisno od države i njenog uticaja. Predmet rada ili djelovanja tih asocijacija bile su oblasti koje su odražavale zajednički interes za njene članove, a mogao je da utiče na promjenu državne politike. Ovđe se pod državom podrazumijeva klasičan oblik zajednice koji raspolaže monopolom na fizičku prinudu.

Građansko društvo na Zapadu je nastalo mnogo prije nego na Istoku, a zbog vjekovnog razlikovanja društva i države. U tom smislu, ako građani slobodno i samostalno formiraju zajednice koje na neposredan način štite njihove interese i bore se za prava građana, a u isto vrijeme imaju moć da promijene državnu politiku, tj. ono što u radu države ne valja, građansko društvo treba shvatiti kao cilj kome neizostavno treba težiti. Tako se i potvrđuje ona priča s početka da je građanstvo iznad države i državne vlasti.

Distinkciju između države i društva Čarls Tejlor je pokušao da objasni ovako:

„1. U minimalnom značenju, građansko društvo postoji tamo

gde postoje slobodna udruženja koja nisu pod tutorstvom državne vlasti.

2. U strožem značenju, građansko društvo postoji tamo gde društvo kao celina može samo sebe da strukturiira i da koordinira svoje akcije kroz slobodna udruženja.

3. Kao alternativa ili dodatak drugom značenju, o građanskom društvu možemo govoriti tamo gde bi udruženja, u zajedničkom nastupu, značajno mogla da odrede državnu politiku ili da utiču na njen smer⁴⁵.

Tejlor ovo poimanje građanskog društva u prvom slučaju prepoznaje na Zapadu. Građansko društvo u zapadnom svijetu može vrlo često poprimiti oblike i drugog i trećeg gore pojašnjenog značenja. Ta dva stanja inauguriraju dimenziju javnosti koja je od velike važnosti za ideju građanstva.

Za razliku od Antike, srednjovjekovno poimanje društva se ne može definisati u smislu svoje političke organizacije, a upravo *politea* u antičko vrijeme, na teritoriji drevne Grčke određivala je i identitet i političko uređenje. Dakle, srednjem vijeku dugujemo razlikovanje političke organizacije i društva.⁴⁶ Korijen takve definicije, kao što je istaknuto, svakako je učenje o društvenom ugovoru, prema kojem društvo postoji prije vlasti. Ideja na kojima počiva većina tih teorija je da u prirodnom stanju, koje prethodi bilo kakvoj zajednici, pojedinci žive i uživaju određena „prava“ na osnovu „Božijeg zakona“, a uživanjem tih prava upravo se i stvara zajednica.

Kad nije političko uređenje ona specifičnost koja građanstvu određuje identitet postavlja se pitanje šta onda jeste? Što određuje „javni“ karakter jedne zajednice/društva?

⁴⁵ Tejlor Čarls, navedeno djelo, str. 15.

⁴⁶ Nijesu sve teorije XVIII vijeka bile jedinstvene u pogledu odvajanja društva i političke zajednice, tako je npr. Monteskje smatrao da je društvo određeno političkom zajednicom i da ono dijeli vlast na brojna nezavisna tijela.

Element javnog treba tražiti u nečemu što je prihvaćeno kao opšte dobro i zajednički interes od strane svih članova jednog građanskog društva. To je „neki stav koji je razvijan u raspravi i razgovoru, i koji svi prihvataju kao nešto zajedničko. Upravo taj element opšteg prihvatanja jeste ono što ga u strogom smislu čini javnim“.⁴⁷

Građanstvo može, ali i ne mora, proizilaziti iz državljanstva. Ključna distinkcija između ta dva koncepta je ta što je državljanstvo manje-više pasivna kategorija dok građanstvo podrazumijeva aktivni status učestvovanja u oblikovanju politike. U tom smislu, pojedinac može biti građanin jedne države, ali ne mora biti i njen državljanin.

Teorijski stavovi koji se bave odnosom država-građanin (građanstvo) vrlo često ističu sumnju u pogledu sposobnosti države da bude primarna jedinica koja garantuje građanstvo, tj. da upravlja onima koji žive u okviru njenih granica, a sve zbog smanjene društvene solidarnosti.

Razvoj građanstva, baš kao i državljanstva pratio je razvoj poimanja ličnih prava. U zapadnim društvima prava su shvatana kao uzajamni, dvostrani, međusobni odnos. Ono što je pravo jednoga istovremeno označava obavezu drugoga, ako jedan od njih svoju obavezu ne obavlja, to nije dobro ni za jednu stranu, stoga je neophodno da niko ne čini prestup. Na tome počiva poimanje prava u zapadnom civilizacijskom nasljeđu.

Teorijsko određenje građanstva

U svom originalnom značenju koncept građanstva je društvena tvorevina koja ne konstituiše samo identitet posebne političke zajednice, ali koja, u isto vrijeme, definiše društveni identitet pojedinaca koji u svom kvalitetu kao člana zamjenjuje njegovu porodicu, klan, njegovim statusom u više apstraktnoj zajednici, državnoj zajednici.

Tokom istorije civilno društvo se shvatalo na razne načine, a to je svakako imalo uticaja na savremeni koncept pa se danas

⁴⁷ Tejlor Čarls, navedeno djelo, str. 28.

pod njim podrazumijeva skup socijalnih veza i oblika, institucija i vrijednosti koje niču i proizilaze iz samog društva, tj. čiji je kreativni tvorac sam građanin. Sa civilnim društvom javlja se ideja i potreba za demokratskim legitimitetom i demokratski izabranim institucijama koje će štititi interese građana, a čije će predstavnike građani, u protivnom, moći da smijene i zamijene boljima, kao i potreba za građanskim pravima.

Već je istaknuto da građanstvo počiva na pretpostavci da društveno nije jednako državnom. Država nastoji da kontroliše sve i da upravlja svime, pa samim tim i svojim „podanicima”, a ta tendencija u velikoj mjeri sputava građane i onemogućava ih da slobodno djeluju i neposredno biraju svoje legitimne predstavnike.

Da bi jedno društvo slobodno i neposredno djelovalo, da bi moglo uopšte sebe nazivati građanskim društvom, neophodno je da počiva na određenim postulatima. Ovde se prije svega misli da matična država počiva i funkcioniše po principu pravne države i da je na djelu princip vladavine prava. Takođe, u njemu mora postojati predstavnički sistem, režim utvrđenih prava i sloboda. Te vrijednosti smatraju se temeljnim i ubrajaju se u bedeme slobode u liberalnim demokratskim sistemima. Ako društvo posедуje te karakteristike, onda se ono ubraja u društvo liberalnog tipa.

U takvim društvima neophodno je da postoji utvrđen sistem vrijednosti koji se na građane reflektuje, ako nikako drugačije, po uživanju određenih prava i sloboda. Pritom treba imati u vidu da se prilikom određivanja prava uvijek mora voditi računa o uporednim normama i normama koje su garantovane u relevantnim međunarodnim dokumentima iz oblasti ljudskih prava. Dakle, postoji određeni nivo ispod kojeg se ne smije ići u garantovanju prava.

Država u kojoj građanstvo postoji i djeluje kao takvo mora imati proceduralna demokratska pravila i institucije, zagaranovanu privatnu svojinu, demokratsku političku kulturu, participativnu demokratiju i slobodu samoorganizovanja. Pored toga, u okviru takvih država moraju postojati i samostalna dobrovoljna udruženja građana koja funkcionišu potpuno samostalno i nezavisno od države. Društvo se ne može okarakterisati kao slobodno ako ne posедуje takav vid organizovanja.

Definicija građanstva

U osnovi građanstva je osećaj pripadanja određenoj društvenoj zajednici, kao i povezanosti sa ostalim članovima tog društva, koji proizilazi iz zajedničkih religijskih, kulturnih, ekonomskih i ostalih vrijednosti.

„Prema D. Heldu, danas je građanstvo shvaćeno kao puno članstvo u zajednici, koje obuhvata pravo da se participacijom (aktivno) sudeluje u određivanju uslova zajednice i osiguranju jednakog statusa pojedinaca i grupa, kroz međuzavisnost prava i dužnosti, ovlašćenja i ograničenja moći odgovornosti, i to na opšti način, kako prema državi tako i prema drugim pripadnicima političke zajednice, članovima građanskog (civilnog) društva“.⁴⁸

Obilježje građanstva nije samo i isključivo uživanje ljudskih prava - iako to treba da bude dio paketa građanstva. Najdublje i najlakše uočljivo obilježje građanstva u našim demokratijama je moć građanstva da stvori vezivne norme između pojedinaca, da izgradi socioekonomski pravac zajednice.

Građanstvo čini srž društva, društva koje samim sobom upravlja, koje samostalno obrazuje mišljenje u cilju stvaranja uticaja na vlast i čije mišljenje svaka odgovorna vlast mora slijediti. Ili još preciznije, svaka odgovorna vlast u obavezi je da sluša ono što joj njeni građani imaju poručiti, jer se na taj način štite interesi samih građana, društva i države. Taj vid zahtjeva proizilazi iz neophodnosti da vlast bude kontrolisana, a ta kontrola dolazi izvan nje, od strane predstavnika koji su je na neposredan način izabrali i koji je na isti takav način mogu i smijeniti.⁴⁹

⁴⁸ Matić Milan „Građanin“ u *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija Beograd, 1993, str. 348.

⁴⁹ Ideja da vlast treba da bude kontrolisana nečim što je iznad nje nije nikakva novina, promijenio se samo subjekt te kontrole, ranije je to bio Bog i Božiji zakon (zakone stvara istina, a ne vlast „Veritas non auctoritas facit legem“). Danas su to građani.